

Vabariigi Presidendi kõne Rahvusarhiivi teaduskonverentsil 23. novembril 2007

Toomas Hendrik Ilves

Foto: M. Mänd

Me keegi ei tea, kui mitut pidukõnet on Eestis alustatud mingi versiooniga Juhan Liivi tsitaadist: “Kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta.” Või sisult samalaadse tõdemusega mõnelt teiselt suurmehelt, näiteks Santayanalt või Voltaire’ilt. Ent nii õige kui see sentents ka pole, kätkeb see endas ka üht sügavamat ja mitte nii väga meeldivat tõde – igaüks mäletab asju erinevalt, ja sageli hoopiski teisi asju.

Juhtiv kommunist, kes tõenäoliselt kiruski nõukogude võimu EKP Keskkomitee nn. Valges Majas, meenutab seda kui mingit vabadusvõitluse eriliiki. Mall Jõgi kirjutab aga äsjases Loomingus oma isast, kirjandusteadlasest ja tõlkijast Olev Jõest, keda noodsamad üliagarad karjeristid sellessamas Valges Majas jõhkralt vintsutasid. Nii, et Jõgi pani lõpuks omaenda loodud ajakirja Keel ja Kirjandus peatoimetaja ameti maha. Nii mõnestki Olev Jõe närve rikkunud karjeristist on tänaseks saanud edukad ärimehed. Küllap nad ei mäleta üldse või siis vähemalt ei mäleta üksikasju, kuidas nad Eesti loomeinimestele liiga tegid.

Mõni mäletab kolhoosidesse ajamise aegu õudusega, teine kirub siiamaaani kolhoosiaja lõppu. Mõni mäletab küüditajate jõhkruks, aga küüditaja ise nimetab täna end “volinikuks”.

Kuni me keskendume ainult mäletamisele, siis jääb tulevik neile, kelle mälu jääb meedia võimenduse abil peale.

Nagu oleme viimase aasta jooksul näinud, mäletavad ka riigid ajalugu väga erinevalt. Nad ei saagi sageli aru, mida nad on teistele teinud ning keelduvad seda uskumast. Riigi esindajad ei saa apelleerida subjektiivsusele, vaid peavad tuge leidma faktide eitamisest ja eiramisest. Eetilises plaanis pole aga mingit vahet, kas tõrjutakse teadmistest holokausti, Katõni vere-tööd või nn. mugavusnaisi, keda sunniti Jaapani sõdureid seksuaalselt teenindama.

Mida teha, kui ajalugu on muutunud kognitiivse psühholoogia liigiks, niisama ekslikuks ja petlikuks kui inimene ise?

Selleks on vaja arhiive. Kuid arhiiv pole iseenesest samastatav tööga ja, nagu me hästi teame, pole ka arhiivid võltsinguist priid ega ole nende kasutajad iseenda subjektiivsusest vabad. Mõni peab jätkuvalt, ka sel sajandil, ainuüksi NKVD ülekuulamistel saadud informatsiooni millegi piisavaks tõestuseks, tema kolleegi jaoks on aga seesugune materjal täiesti ebausaldatav.

Arhiivid on meie müütide, uskumuste ja mälestuste *reality check*. Kes meist poleks oma lapsepõlve mängumaid külastades imestanud, et kõik on nii väike? Ent jättes hetkel vastuseta minu meelest kõitva küsimuse, kas meie tuleviku eelduseks on meie tõestatud või pigem mäletatav minevik, keskendun pigem meie endi ajaloo käsitlemisele.

[--]

Mida me peaksime tegema, kui suur osa meie lähiajaloost koosnebki vaid subjektiivsetest mälestustest? Me ju kuuleme ja loeme aeg-ajalt ikka veel, et elu Eesti NSV-s oli mingis osas parem kui praegu. Mõni kuu tagasi väitis üks tuntud Saksa teleajakirjanik oma saates, et Kolmanda Riigi perepoliitika oli praegusest parem. Telekanal vallandas selle ajakirjaniku päevapealt. Eestis ei leia analoogsed väited mitte vähem elajaliku režiimi kohta erilist pahakspanu, kui teie ees seisvat kõnelejat mitte arvestada. Miks?

Tegelikult on kõik väga lihtne: Saksamaa ajalugu ja natside kuritööd on nii põhjalikult läbi uuritud ja teatavaks võetud, et ei tule kõne allagi asetada miljoneid tapetuid natside perepoliitikaga samale kaalukaasile. Eestis seevastu oleme oma ajaloouuringuks jäänud enamasti mälestuste ja memuaaride tasemele.

Nagu on tõdenud Oxfordi Ülikooli professor Norman Davies, üks väheseid Lääne-Euroopa ajaloolasi, kes on üldse Ida-Euroopa ajaloo olemusele pihta saanud: "Churchill ütles, et ajalugu kuulub võitjatele. Aga see, mida kirja ei pandud, on palju keerulisem. Mõni mõtleb võitjatele, unustades seejuures, et pärast Teist maailmasõda polnud suure osa Euroopa probleem mitte selles, et kaotajad jätsid kirja panemata oma seisukoha iseenda elajalike tegude kohta, vaid see, et ikestatud ei saanud oma kannatustest kirjutada." Me teame, milleni see viib.

Värske näide: erinevate inimeste subjektiivseid, ehk ka politiseeritud või omakasupüüdlikke meenutusi, et kes oli kus ja mida tegi Tartus 20 aastat tagasi, hakatakse kasutama päevaliikide ja võimuvõitlustes. Okupatsiooniajal, kui võõras võim oli huvitatud Eesti ajaloomälu kadumisest ja moonutamisest, püüti meie ajalugu muuta ja varjata ning ümber kirjutada. Eesti iseolemist meie mälestustest kustutades üritati muuta paljusid sündmusi okupatsioonivõimule sobilikuks. Ajalooteadmine sai püsida vaid meie vanemate juttudes ja mälestustes.

See aeg on õnneks juba ammu möödas. Ent meie teadmised selle aja kohta on sageli jäänud meie endi mäletatud vanemate juttudeks elust Siberis või Keele ja Kirjanduse toimetuses või metsavenna punkris või vangilaagris. Kuni neid mälestusi ja teadmisi teatakse vaid kitsas pere- ja sõprade ringis, on tegemist folklooriga, mis mõne põlvkonna vältel kaob või muutub legendiks. Täpselt selliseks, nagu mu enda isa räägitud lugu, kuidas ta vanaisa pääses Vene kroonust. Lõbus lugu, aga see on ka kõik.

Kirja pandud ja nõnda teiste jaoks talletatud mälestused on loomulikult suur samm edasi, sest need muutuvad artefaktiks, *data*´ks, mida saab hiljem kontrollida ja teiste analoogiliste juhtumite, kuritegude ja represseerimistega jne. võrrelda. Seetõttu tänapäevgi president Lennart Merd, et ta oli piisavalt ettenägelik kutsumaks inimesi üles oma mälestusi kirja panema. Olgem ka tänulikud, et nii paljud eestlased tema üleskutset kuulda võtsid. Samuti tuleb tunnustada ja toetada teisi sellesarnaseid ettevõtmisi. Näiteks Laidoneri Muuseumi – juba Läti ja Leetu levinud – üleskutset, et kõik Nõukogude armees teeninud eestlased võiksid täita ankeedi ja kirjutada oma mälestusi väeteenistuse teemal.

See mälestuste kogumine võib kasvada tõsiseks ajaloouuringuks, et selgitada välja, kuhu ja millal Eesti NSV-st pärit kutsealuseid saadeti, missugustesse väeliikidesse, millistele operatsioonidele jne. See kõik oli üks kõige kiivamalt varjatud saladusi, mille jälile jõudmiseks pole muud võimalust, kui üritada tuhandetest kildudest kokku panna mingit usaldusväärset pilti. On ju äärmiselt vähetöenäoline, et Eesti uurijate ees avaneksid nähtavas tulevikus Nõukogude armee arhiivid.

[--]

Aga ikkagi on tee mälestuste kirjapanekust ajaloo kirjutamiseni väga pikk; vähemalt sellise ajaloo kirjutamiseni, mida lugedes ja uurides saame tõesti öelda, et just nii see ilmselt oli. Meie metatraagika seisneb selles, et meil pole siiani tõsiseltvõetavat ja põhjanevat ajalugu Eesti Vabariigi okupatsiooniaastate kohta. See on kahetsusväärne ja isegi traagiline, sest meil puuduvad paljud uurimiseks vajalikud andmed. Samuti napib juurdepääsu andmetele, mis võimaldaksid meil aru saada, kelle poolt, kus ja millal anti mõni Eesti rahvale raskete tagajärgedega NKVD, KGB või NLKP Keskkomitee salajane käsk või millal tehti vastav otsus.

Nii jäämegi nõutusse olukorda, kus mõned toodavad mälestusi ja teised ei viitsi üldse midagi kirja panna, ning nii, mõlemat jalga longates, üritame justkui oma minevikus selgusele jõuda. Just see puue lubabki kunagise ainupartei eksliikmeist arveteklaarijail mitu nädalat figureerida meie aina kolletuva ajakirjanduse esikülgedel.

Veel kord: meil on napilt saksa, briti või prantsuse ajaloolasele endastmõistetavaid alusmaterjale valitsuste otsuste ja isegi otsustajate kohta. Nii ongi eesti ajaloolane koos oma läti, leedu, ukraina ja gruusia, aga kindlasti ka vene kolleegiga professionaalselt palju täbaramas seisus. Vähemalt seni, kuni me tahame kirjutada sellist ajalugu, nagu oleme üldiselt harjunud Lääne autorite sulest lugema.

Aga siin on ka võimalus: kirjutada hoopis sellist ajalugu, nagu Leopold von Ranke tahtis, ajalugu *wie es eigentlich gewesen ist* ehk, nagu ta tegelikult oli. Ja nagu Ranke ise, toetuda meile kätte saadavatele materjalidele.

Lisaks arhiividele, olgu meie lähiajaloo arhiivid nii õhukesed kui tahes, oleksid need ka mälestused EKP tsensuuri, jõulude pühitsemise, komsomoli värbamise, 40 kirja autorite laske jälitamise ja vanemate ähvardamise kohta. Kõigest sellest – *wie es eigentlich gewesen ist*.

Kõik see ei tähenda, et olemasolevad arhiivimaterjalid ajavahemikust 1940–1989 oleksid kõlbmatud. Loomulikult tuleb neid kasutada, teades loomulikult, et neis leidub sageli ka kõlbmatut. Loomulikult tuleb jätkuvalt taotleda juurdepääsu NLKP KK arhiividesse Moskvas; sinna, kus leidub materjale selle kohta, kes siis ja mida ikkagi otsustas, ja kui palju toonastest otsustest on tegelikult omistatav Poliitbüroole ja kui palju vastutust lasub kohalike tegijate südametunnistusel.

Meie mälestusi tuleb samamoodi kaardistada. Näiteks mälestus, et seltsimees Y keelas persoon X-i kirjatööde avaldamise. Kui kogume piisavalt palju mälestusi ja tunnistusi, võrdleme ja kontrollime neid kättesaadavates arhiivides, siis peaksime lõppkokkuvõttes

saama arvestatava ülevaate vaimsest tagakiusamisest ja tsensuurist Eesti NSV-s, nii nagu see tegelikult oli.

Saagu need andmed – tegelikult üsna sobiv intellektuaalne ja eetiline mälestusmärk okupatsiooniajastule – siis kõik igaveseks ajaks kõigile kättesaadavaks nagu Jakob Hurda kogutud folkloor Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivides.

[--]

Mingem aga filosoofilise küsimusepüstituse järel konkreetsemaks.

Eestis on pea kümme aastat tegutsenud president Lennart Meri poolt ellu kutsutud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Rahvusvaheline Komisjon ehk suupärasemalt Jakobsoni komisjon. Selle töö ja tegevus on peagi otsa saamas. Õigemini, selle komisjoni vaatluse all olev aeg saab läbi, kuivõrd rahvusvahelise konventsiooni mõistes lõpevad “inimsusevastased kuriteod” Eestis enamasti koos Stalini surmaga. Kuigi me võime vaielda, millal selliseks kvalifitseeritavad kuritööd täpselt lakkasid, on juba praegu selge, et kuklalaskude ja massiküüditamise aeg lõppes, aga poliitilised repressioonid mitte. Need kestsid peaaegu iseseisvuse taastamiseni välja.

Et uurida seda ajalugu süstemaatilisemalt ja erapooletult ja seejärel kirja panna, vajab Eesti uut institutsiooni. Mul on heameel teatada, et koostöös justiitsministeeriumiga peaksime üsna varsti ellu kutsuma Eesti Mälu Instituudi, mille missioon saabki olema lähiminevikus juhtunu kirjapanek, selle selgitamine ja analüüs.

Seda kõike saab teha ainult akadeemiline uuriv institutsioon, mille tegevus on loomulikult laitmatu ja aus. Lubage mul ka lohutada meenutada, et neis küsimusis pole me esimesed ega ainsad, kes ajaloo käsitlemisega piike murravad. Eesti oletatav “ristiisa” Tacitus kirjutas peagi juba kahe tuhande aasta eest oma annaalides nii: “Tiberiuse, Caiuse, Claudiusse ja Nero võimu ajal kirjutati nende valitsusaja kohta valet kas hirmu või, pärast nende surma, tagantjärele vihkamise tõttu. Seetõttu ongi mul kavas jutustada veidi Augustusest, eriti tema viimastest aastatest, seejärel Tiberiuse keisririigi ja järgnevate (valitsejate) kohta ilma viha ja eelarvamusteta.” (“Annaalid”, 1.1.15)

Võtmefraas on siin *sine ira et studio*, “ilma viha ja eelarvamusteta”. Just täpselt nii. Ent samas võlgname endale ja kõigile tulevastele põlvkondadele tõetruu üleskirjutuse oma mineviku kohta.

Et meile saaks ja jääks selgeks, mis siin aset leidis, mida Eesti rahvale tehti ja kes ja kuidas sellega hakkama sai. Et meie lapselapsed ei peaks mitte kunagi enam esitama seda legendaarset, rootslastele omistat küsimust küüditamise kohta: “Aga miks keegi politseisse ei helistanud?”

Eesti Mälu Instituudi ülesanne saabki seisneda meie teadmiste süstemaatilises kirjanpanemises niisama põhjalikult, kui seda on teinud Jakobsoni komisjon. Seda materjali on palju rohkem, paljud kommunismi all kannatanud nagu ka tagakiusajad on elus.

Jäägu kõigile võimalus küsida ja selgitada, ning seda mitte ajalehtedes, vaid akadeemiliste ekspertide ees. Aga see on muidugi rangelt vabatahtlik, sest ükski komisjon ei saa enesele võtta kohtu funktsiooni. Vaikimine on kõigile laienev põhiseaduslik õigus, nagu ka sõnavabadus.

Aga moraalne kohustus nii meie vanemate, vanavanemate, meie laste kui ka meie rahva ees on selge: seletada, kuidas kõik tegelikult oli, *wie es eigentlich gewesen ist*. Ei tule mitte kohut mõista, vaid mõista, lahti seletada ja analüüsida. Ilma vihata, ilma eelarvamusteta. *Sine ira et studio*.